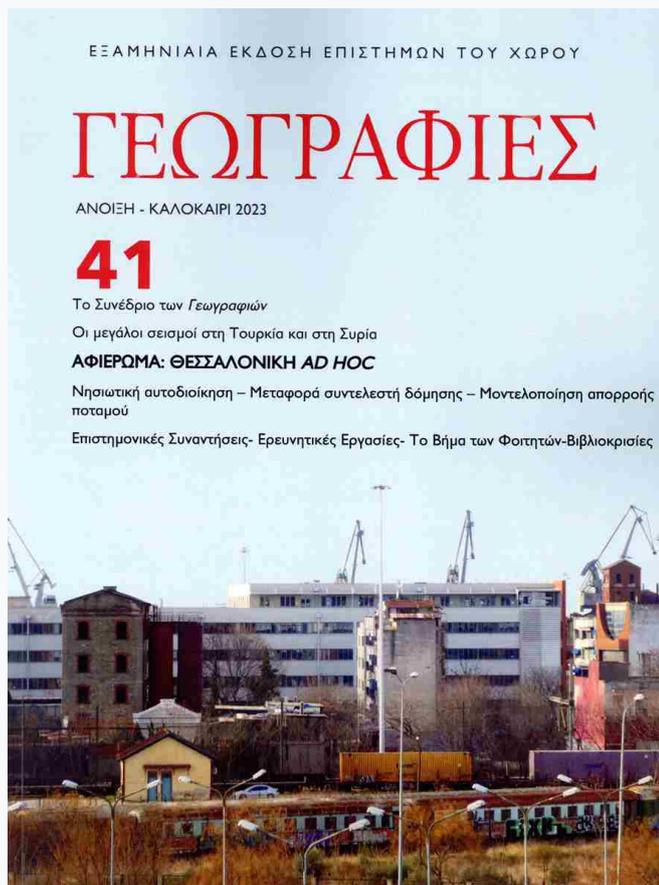

Γεωγραφίες

Γεωγραφίες, Τεύχος 41, 2023

"1922-2022. ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΣΤΗ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΠΟΛΗΣ"

Αθηνά Βιτοπούλου

«1922-2022. ΑΠΟ ΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ. Η ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΜΙΑΣ ΠΟΛΗΣ»

Στιγμιότυπα από μια έκθεση για τους Μικρασιάτες πρόσφυγες και τον αντίκτυπο της εγκατάστασής τους στη μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη

Αθηνά Βιτοπούλου¹

Στο πλαίσιο του εορτασμού των 100 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του έτους 2022 πλήθος εκδηλώσεων, ημερίδων, συνεδρίων και εκθέσεων, με στόχο να αναδειχθεί το σημαντικό αυτό γεγονός που σημάδεψε την ελληνική ιστορία, καθώς και τις συνέπειές του σε κοινωνικό, οικονομικό και χωρικό επίπεδο. Η έλευση περίπου 1.222.000 εκδιωχθέντων και ανταλλαξίμων προσφύγων (απογραφή 1928), που υπερέβαινε το 22% των κατοίκων στο ελληνικό έδαφος, και η παράλληλη αναχώρηση περίπου 500.000 ανταλλαξίμων μουσουλμάνων και σλαβόφωνων μετέβαλαν την εικόνα του ελληνικού χώρου σε δημογραφικό, χωροταξικό και πολεοδομικό επίπεδο. Ο προσφυγικός εποικισμός αναδιάρθρωσε ριζικά το οικιστικό δίκτυο πόλεων και αγροτικών οικισμών και αποτέλεσε την πρώτη φάση έντονης ή «άγριας», όπως την αποκάλεσε η Λεοντίδου (1989: 151), αστικοποίησης των ελληνικών πόλεων, όπως και μοναδικό παράδειγμα οργανωμένης δόμησης και κοινωνικής κατοικίας σε εθνική κλίμακα. Όσον αφορά τα αστικά κέντρα, δημιουργήθηκαν προσφυγικοί συνοικισμοί κατά κύριο λόγο στις παρυφές τους, με στόχο τον κοινωνικο-χωρικό διαχωρισμό των προσφύγων από τους ντόπιους κατοίκους. Η πολιτική αυτή χωροθέτησής τους έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στο μοντέλο της οικιστικής επέκτασης των επόμενων δεκαετιών, ειδικότερα στα μεγάλα αστικά κέντρα (Λεοντίδου 1989: 151-253· Χαστάογλου 1997).

Η Θεσσαλονίκη, μόλις μια δεκαετία μετά την ενσωμάτωσή της στην ελληνική επικράτεια και μια πενταετία μετά την πυρκαγιά του 1917 που είχε καταστρέψει το μεγαλύτερο τμήμα του ιστορικού της κέντρου, με την ανοικοδόμηση να μην έχει ακόμη ξεκινήσει, σημαντικό ποσοστό των πυροπαθών να στεγάζονται ακόμα σε καταυλισμούς, και έχοντας ήδη δεχθεί διαδοχικά προσφυγικά ρεύματα ως επακόλουθο των πολεμικών συρράξεων και των γεωπολιτικών ανακατατάξεων της προηγούμενης δεκαετίας, βιώνει ακόμα μια τραγική και επείγουσα κατάσταση. Δέχεται 117.000 πρόσφυγες, δηλαδή ποσοστό 47,8% των κατοίκων της, ενώ 25.000 ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι την εγκαταλείπουν, αλλάζοντας ριζικά τη σύσταση του πληθυσμού της και δημιουργώντας τεράστιες πιέσεις για άμεση περίθαλψη και στεγαστική αποκατάσταση (Χαστάογλου 1997: 317-319).

Δίνοντας έμφαση στις χωρικές διαστάσεις του γεγονότος, η έκθεση «1922-2022. Από τη Μικρά Ασία στη Θεσσαλονίκη. Η Αναγέννηση μια πόλης» επιχείρησε να το προσεγγίσει μέσα από τρεις θεματικές ενότητες που αφορούσαν:

- α) τους τόπους προέλευσης των προσφύγων, την εικόνα και την πλούσια ιστορία τους,

1. Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, avitopoulou@arch.auth.gr

Εικόνα 1: Άποψη της έκθεσης © Αθηνά Βιτοπούλου, 2022

- β) τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των προσφύγων που κατέφθασαν στην πόλη και την προσωρινή στέγασή τους,
- γ) τη μόνιμη εγκατάστασή τους μέσα από διαφορετικούς μηχανισμούς πρόσβασης σε στέγη και παραγωγής προσφυγικών κατοικιών.

Στόχος ήταν τόσο η ανάδειξη της ταυτότητας των προσφύγων και της πολιτιστικής κληρονομιάς που έφεραν μαζί τους, όσο και των σημαντικών χωρικών μετασχηματισμών που επέφερε η εγκατάστασή τους και η σταδιακή κοινωνικοοικονομική ενσωμάτωσή τους στη ζωή της πόλης στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

Η έκθεση πραγματοποιήθηκε από τις 5 Οκτωβρίου έως τις 20 Νοεμβρίου 2022 και συνδιοργανώθηκε από το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών (ΤΑΜ) ΑΠΘ, το περιοδικό *Parallaxi – Θεσσαλονίκη αλλιώς*, και φορείς της πόλης. Παράλληλα με την ερευνητική τεκμηρίωση και το σχεδιασμό, την επιμέλεια της

έκθεσης είχαν από το ΤΑΜ ΑΠΘ οι: Αθηνά Βιτοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Μαρία Δούση, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Σοφοκλής Κωτσόπουλος, Επίκουρος Καθηγητής, Μιχάλης Νομικός, Ομότιμος Καθηγητής και Εριφύλη Χοντολίδου, Αρχιτέκτων Μηχανικός ΑΠΘ. Την ομάδα έρευνας και τεκμηρίωσης πλαισίωσαν: οι Δημοσθένης Σάκκος, Υποψήφιος Διδάκτορας ΤΑΜ ΑΠΘ, Σμαρώ Κατσάγγελου, Αρχιτέκτων Μηχανικός ΑΠΘ, οι φοιτητές του ΤΑΜ ΑΠΘ Θάλεια-Πελαγινή Κάλφα, Σοφία Μέρμηγκα-Αγγελή, Μαρία Σοφοτάσιου, Κωνσταντίνος Τσίντσης και ο φοιτητής του ΤΜΧΑ ΑΠΘ Ιωάννης Αγγελος Μπελής.

Βασικές πηγές και εκθεσιακή λογική

Σημαντική πηγή, ειδικότερα για τις δύο πρώτες θεματικές ενότητες, αποτέλεσε το Προσφυγικό Μητρώο (Γενικό Αρχείο Δημοτών) Δήμου Θεσσαλονίκης 1922-1927, ένα πο-

λύτιμο ντοκουμέντο που εντοπίστηκε από το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης μετά από έρευνα στο αρχείο του Δημοτολογίου της Διεύθυνσης Αστικής Κατάστασης του Δήμου Θεσσαλονίκης. Αποτελούμενο από 12 τόμους και 2500 σελίδες, το Μητρώο περιλαμβάνει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με το δημογραφικό και κοινωνικό προφίλ των προσφύγων. Η καταγραφή του προσφυγικού πληθυσμού είναι ταξινομημένη κατά αλφαβητική σειρά (προφανώς πρόκειται για μετεγγραφή της αρχικής καταγραφής), σύμφωνα με το επίθετο του «αρχηγού» κάθε οικογένειας. Καταγράφονται όλα τα μέλη της κάθε οικογένειας, οι ημερομηνίες γέννησής τους, ο τόπος προέλευσης, το επάγγελμα που ασκούσε ο «αρχηγός» της οικογένειας, εάν ήταν έγγαμος ή άγαμος, ο τρόπος κτήσεως της ελληνικής ιθαγένειας, το έτος απόκτησής της, και σε ορισμένες περιπτώσεις αναφέρεται και η διεύθυνση εγκατάστασής τους στη Θεσσαλονίκη (μόνο σε τμήμα του τόμου με το γράμμα Κ). Το αρχαιολογικό αυτό υλικό μελετήθηκε για πρώτη φορά, ένα τυχαίο στατιστικό δείγμα της τάξης του 10% καταχωρήθηκε ψηφιακά και έγινε στατιστική επεξεργασία του, ενώ όσον αφορά τους τόπους προέλευσης έγινε καταχώρηση και επεξεργασία του συνόλου των καταγραφών. Το εκθεσιακό υλικό των δύο πρώτων ενότητων εμπλουτίστηκε με φωτογραφικό υλικό που εντοπίστηκε μετά από έρευνα σε περισσότερους από 250 ιστότοπους.

Βασικές πηγές για την τρίτη ενότητα αποτέλεσαν η γνωστή έρευνα των Μαραβελάκη και Βακαλόπουλου (1955) και ο *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων 1932-33*, δεδομένα και πληροφορίες των οποίων αποδελτιώθηκαν σε

πίνακες και απεικονίστηκαν σε χάρτες. Αξιοποιήθηκαν ακόμη στοιχεία, χαρτογραφικό και φωτογραφικό υλικό από έρευνες και μελέτες σχετικά με την πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης την περίοδο του Μεσοπολέμου, την προσφυγική αποκατάσταση και ειδικότερα τους προσφυγικούς συνοικισμούς, καθώς και από αρχεία και ψηφιακά αρχεία, όπως η Γεωπύλη Δήμου Καλαμαριάς - Γεωευρετήριο: Διαγράμματα Πρόνοιας, το Culture Thessaloniki - Δήμος Θεσσαλονίκης, η ΕΚΕΠΠ - ΕΚΕΧΧΑΚ - Εθνική Χαρτοθήκη, το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς (ΙΑΠΕ), ο Οργανισμός Κτηματολογίου και Χαρτογραφίσεων Ελλάδας (ΟΚΧΕ), το Πολεοδομικό Αρχείο Θεσσαλονίκης (ΠΑΘ) του Τμήματος Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ, το Τοπογραφικό portal Δήμου Θεσ/νίκης, η Ψηφιοθήκη ΑΠΘ - Ψηφιακές Συλλογές, αλλά και ιδιωτικά αρχεία και συλλογές.

Η συγκρότηση, οργάνωση και γραφιστική επεξεργασία του εκθεσιακού υλικού έγινε με γνώμονα να είναι εύληπτα και ελκυστικά για το κοινό όλων των ηλικιών τα συμπεράσματα από τη μελέτη και επεξεργασία του πλούτου των πληροφοριών που συγκεντρώθηκαν, με μια διαβαθμισμένη εμβάθυνση στα διάφορα πεδία, το ιστορικό, το πολιτικό, το κοινωνικό, το οικονομικό, καθώς και στον τρόπο που επηρεάστηκε η ιστορία και η εξέλιξη της πόλης. Ο σχεδιασμός της έκθεσης ενείχε επίσης ιδιαίτερες προκλήσεις, καθώς ο προϋπολογισμός ήταν περιορισμένος και ο χώρος προκαθορισμένος, αυτός του 'απαιτητικού' αλλά εντυπωσιακού φουαγιέ του νεότερου κτιρίου του Μεγάρου Μουσικής Θεσσαλονίκης (κτίριο Μ2). Η έκθεση αποτελούνταν από

Εικόνα 2: Αποψη της έκθεσης © Αθηνά Βιτοπούλου, 2022

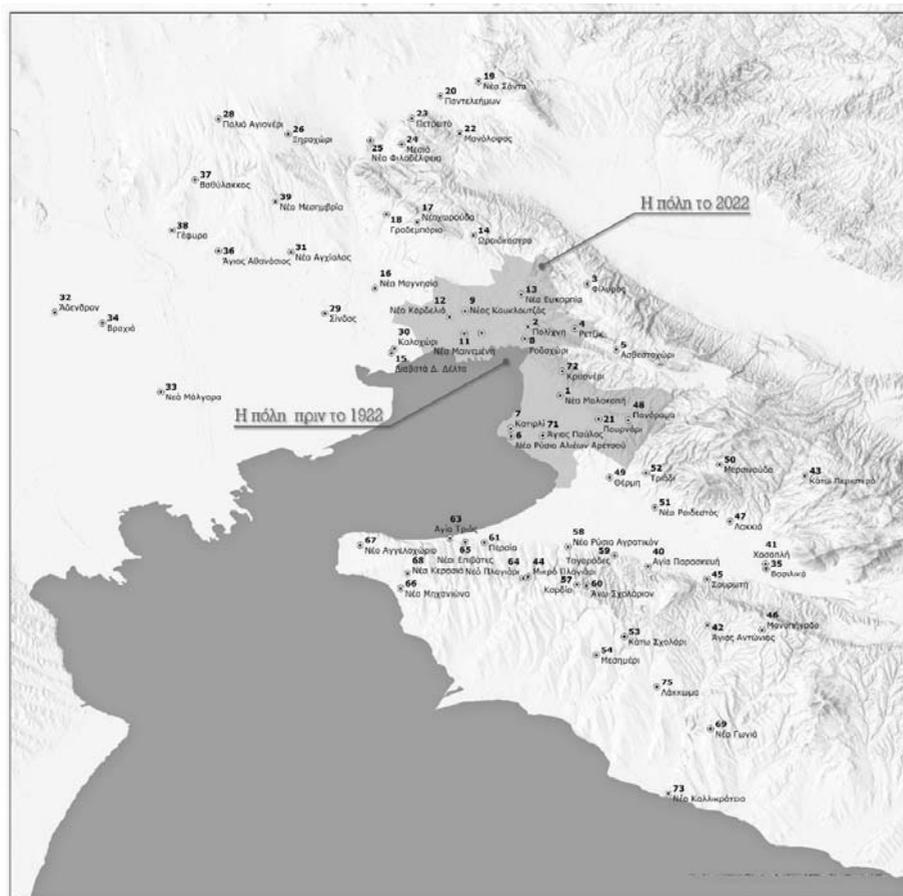
73 αυτοφερόμενες πινακίδες, από μεταλλικό σκελετό και εκτυπώσεις σε ύφασμα, με εσωτερικό φωτισμό, εκ των οποίων η εισαγωγική εξέθετε το στόχο και τη διάρθρωση της έκθεσης ενώ η τελική πινακίδα περιείχε τη βιβλιογραφία και το σύνολο των αρχειακών και διαδικτυακών πηγών που χρησιμοποιήθηκαν. Οι πινακίδες χωροθετήθηκαν πάνω σε τμήματα της περιφέρειας και σε χορδές τριών εν συνεχεία χαραγμένων και τεμνόμενων κύκλων, νοητών κατά μεγάλο τμήμα τους, δημιουργώντας ευδιάκριτες «αγκαλιές», έτσι ώστε να γίνονται εύκολα κατανοητές τόσο η τριμερής διάρθρωση του εκθεσιακού αφηγήματος όσο και η εξελικτική πορεία περιήγησης στην έκθεση (Εικόνες 1, 2).

Πρώτη θεματική ενότητα: «Οι τόποι προέλευσης. Η ιστορία και ο πολιτισμός των χαμένων πατρίδων»

Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζο-

νταν τα αποτελέσματα της έρευνας σχετικά με τους τόπους προέλευσης, την ιστορία, την εικόνα και την ταυτότητά τους. Από την επεξεργασία των καταγραφών στο Προσφυγικό Μητρώο προέκυψε ότι πρόκειται συνολικά για 475 τόπους στην Ανατολική Θράκη, τον Πόντο, τη δυτική, τη νότια και την κεντρική Μικρά Ασία, οι οποίοι εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν σ' ένα χάρτη με τη χρήση GIS. Η ταυτοποίησή τους αποτέλεσε μια ιδιαίτερα απαιτητική δουλειά, λόγω των αρχικών και μεταγενέστερων τοπωνυμίων, με αποτέλεσμα ο ίδιος τόπος να έχει δηλωθεί με διαφορετικές ονομασίες στο Μητρώο, αλλά και με τη διαφορετική ονομασία στην ελληνική και τουρκική γλώσσα. Ο εντυπωσιακών διαστάσεων χάρτης ήταν τοποθετημένος απέναντι από την είσοδο της έκθεσης, αναδεικνύοντάς τον σε κεντρικό έκθεμα της ενότητας.

Οι 155 από αυτούς τους τόπους, για τους οποίους στάθηκε δυνατό να εντοπιστεί εικονογραφικό αρχεί-

Εικόνα 3: Χάρτης με τους 75 οικισμούς βάσει της αποδελτίωσης των στοιχείων της έρευνας των Μαραβελάκη και Βακαλόπουλου (1955) από πινακίδα της τρίτης θεματικής ενότητας

ακό υλικό, έφεραν αρίθμηση στο χάρτη, ομαδοποιημένοι σε 19 ευρύτερες περιοχές: 1. Πόντος (26 τόποι), 2. Σμύρνη (13 τόποι), 3. Ραιδεστός (10 τόποι), 4. Προποντίδα (9 τόποι), 5. Καππαδοκία (16 τόποι), 6. Κωνσταντινούπολη (17 τόποι), 7. Σηλυβρία (8 τόποι), 8. Αϊδίνιο-Έφεσσος (15 τόποι), 9. Νικομήδεια (5 τόποι), 10. Άγκυρα (5 τόποι), 11. Ελλήσποντος-Δαρδανέλια (9 τόποι), 12. Αδριανούπολη (2 τόποι), 13. 40 Εκκλησιές (5 τόποι), 14. Ικόνιο (2 τόποι), 15. Σελεύκεια (4 τόποι), 16. Αϊβαλί-Μοσχονήσια (2 τόποι), 17. Καύκασος (3 τόποι), 18. Αττάλεια (3 τόποι) και 19. Τιφλίδα (1 τόπος). Ταυτόχρονα, μία πινακίδα με ένα γράφημα του αριθμού των οικογενειών ανά τόπο προέλευσης έδινε μια εικόνα του μεγέθους

των προσφυγικών ροών από τους διαφορετικούς αυτούς τόπους προς τη Θεσσαλονίκη.

Η αρίθμηση των τόπων παρέπεμπε στην αντίστοιχη από τις 41 πινακίδες που συνόδευαν το χάρτη, στις οποίες σκιαγραφούνταν το προφίλ καθενός από αυτούς, μέσα από σύντομη αναφορά στοιχείων σχετικά με την ιστορία και εξέλιξη του, σημαντικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν σε αυτόν, τη σύσταση του πληθυσμού και ειδικότερα του ελληνικού στοιχείου, καθώς και γκραβούρες, φωτογραφίες και καρτ ποστάλ, με στόχο την ανάδειξη της μορφής των οικισμών και της αρχιτεκτονικής τους, των σημαντικών μνημείων και δημοσίων κτιρίων τους, της ζωής των κατοίκων, των πολιτιστικών εκδηλώσεων και εθίμων.

*Δεύτερη θεματική ενότητα:
«Η προσωρινή εγκατάσταση.
Το χρονικό της έλευσης των
προσφύγων στην κατεστραμμένη
πόλη»*

Η δεύτερη ενότητα, αν και μικρότερη σε έκταση καθώς περιλάμβανε 5 πινακίδες, είχε στόχο να παρουσιάσει οπτικοποιημένα σημαντικά ευρήματα που προέκυψαν από την έρευνα στο Προσφυγικό Μητρώο 1922-1927 και σχετίζονταν τόσο με την προσωρινή εγκατάσταση των προσφύγων όσο και με τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους.

Αρχικά παρουσιαζόταν το περιεχόμενο του Προσφυγικού Μητρώου, ώστε να αναδειχθεί η σημασία των αρχειακών αυτών τεκμηρίων για την έρευνα πάνω στην οποία βασίστηκε σε μεγάλο βαθμό η έκθεση, αλλά και για μελλοντικούς ερευνητές που πρόκειται να εντυπώσουν σε συνολικότερες ή ειδικότερες μελέτες του προφίλ των Μικρασιατών προσφύγων της Θεσσαλονίκης. Στη συνέχεια, σκιαγραφούνταν το χωρικό πλαίσιο στο οποίο κατέφθασαν οι πρόσφυγες, δηλαδή η μορφή και η κατάσταση της πόλης την περίοδο της άφιξής τους, μέσα από χαρτογραφικό και φωτογραφικό υλικό: η αστική μορφολογία πριν την πυρκαγιά, η πυρκαϊστος ζώνη, το νέο σχέδιο ανοικοδόμησης του ιστορικού κέντρου.

Με την έλευση των προσφύγων δημιουργήθηκαν μεγάλες και επείγουσες ανάγκες παροχής στέγης. Στο πλαίσιο της προσωρινής στέγασής τους, και έως ότου αρχίσει η οργανωμένη οικιστική αποκατάσταση, χρησιμοποιήθηκαν, όπως είναι γνωστό από τη βιβλιογραφία και το φωτογραφικό αρχειακό υλικό, υφιστάμενα κτίρια: θρησκευτικοί χώροι (ναοί, τεμένη) και μεγάλα δημόσια

και ιδιωτικά κτίρια (εκπαιδευτικές και στρατιωτικές εγκαταστάσεις, νοσοκομεία, ξενοδοχεία). Ταυτόχρονα, στήθηκαν συνοικισμοί ή καλύτερα καταυλισμοί προσφύγων με πρόχειρο τρόπο, συνήθως με το στήσιμο σκηνών ή τολ ή την κατασκευή ξύλινων ή με άλλα ευτελή μέσα παραπηγμάτων, σε πρώην συμμαχικά στρατόπεδα στον περιαστικό κυρίως χώρο ή σε αδόμητους χώρους, ακόμα και σε δημόσιους χώρους, μέσα στην πόλη (Χαστάογλου 1997: 318-319). Ένα ακόμη είδος προσωρινής στέγασης ήταν η αυθαίρετη κατάληψη εγκαταλελειμμένων μουσουλμανικών ιδιοκτησιών, κυρίως στην Άνω Πόλη, η οποία είχε μείνει ανέπαφη από την πυρκαγιά και αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από μουσουλμανικές συνοικίες (μαχαλάδες), με αποτέλεσμα να εμφανίζει μεγαλύτερη συγκέντρωση ανταλλάξιμων ακινήτων συγκριτικά με την υπόλοιπη εντός των τειχών πόλη, ενώ σε αδόμητες ή αραιοδομημένες περιοχές ανεγέρθηκαν αυθαίρετα καταλύματα.

Από το δείγμα των καταγραφών του Προσφυγικού Μητρώου που εξετάστηκε προέκυψαν 36 θέσεις προσωρινής εγκατάστασης, 14 υφιστάμενα κτίρια και 22 συνοικισμοί, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε χάρτη, και αποτυπώθηκαν με σημειώτικό τρόπο όσον αφορά τα κτίρια και αναλογικά με το πλήθος των οικογενειών όσον αφορά τους συνοικισμούς. Ο χάρτης συνοδευόταν από αναλυτικό υπόμνημα με τις αντίστοιχες αναφερόμενες ονομασίες τους και το πλήθος των οικογενειών σε κάθε θέση, καθώς και από φωτογραφικό αρχειακό υλικό που απεικόνιζε τα είδη και τη μορφή των προσωρινών καταλυμάτων και τις συνθήκες διαβίωσης σε αυτά. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι από τους συνοικισμούς

Εικόνα 4: Άνω και Κάτω Τούμπα, φωτογραμμετρικό διάγραμμα 1962
Πηγή: Πολεοδομικό Αρχείο Θεσσαλονίκης (ΠΑΘ), Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΑΠΘ

που ξεκίνησαν ως προσωρινοί, πολύ σύντομα μετατράπηκαν σε μόνιμους, είτε με τη διατήρηση των αυτοσχέδιων καταλυμάτων επί αρκετές δεκαετίες, έως και τη μεταπολεμική ακόμη περίοδο, είτε με την αντικατάστασή τους μέσα από τα οργανωμένα προγράμματα οικιστικής αποκατάστασης.

Η ενότητα ολοκληρωνόταν με τη γραφιστική απεικόνιση των ευρημάτων από την επεξεργασία των δημογραφικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών του δείγματος από το Μητρώο Προσφύγων, και ειδικότερα των ποσοστών ανά ηλικιακή και επαγγελματική ομάδα. Συμπερασματικά, το 50% των προσφύγων που κατάφεραν να φτάσουν στη

Θεσσαλονίκη ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα 18-50, δηλαδή στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό. Όσον αφορά το δηλωθέν επάγγελμα, περισσότεροι από το 50% ανήκαν στις επαγγελματικές ομάδες των τεχνιτών (21,9%), των οικοδομικών επαγγελματιών (13,7%), των επαγγελματιών της θάλασσας (6,9%), των δημοσίων και ιδιωτικών υπαλλήλων (6,2%) και των αρτοποιών (3,3%), το 19,5% ήταν έμποροι και το 15,8% περίπου απασχολούνταν σε αγροτοκτηνοτροφικά επαγγέλματα, με τις υπόλοιπες κατηγορίες να καταλαμβάνουν μικρά ποσοστά, όπως επιστήμονες (3,2%), επαγγέλματα αναψυχής, εστίασης και τουρισμού (3,0%) και μεταφορείς

Εικόνα 5: Προσφυγικές κατοικίες κατά μήκος και σε επαφή με τα τείχη στην Άνω Πόλη
© Μιχάλης Νομικός, τέλη δεκαετίας 1960

(2,1%). Επρόκειτο δηλαδή για ένα νέο κατά κύριο λόγο και εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό, ταλαιπωρημένο βέβαια από τις κακουχίες, το οποίο κατέφθασε σε μια πόλη επίσης ταλαιπωρημένη και μισοκατεστραμμένη που πάσχιζε να βρει τη νέα της εικόνα και τη νέα ταυτότητά της.

Τρίτη θεματική ενότητα: «Η μόνιμη εγκατάσταση. Η αναγέννηση της πόλης»

Η τρίτη ενότητα, η οποία αποτελούσαν από 23 πινακίδες, παρουσίαζε τις διαδικασίες και τους μηχανισμούς πρόσβασης των προσφύγων σε στέγη, καθώς και τους μετασχηματισμούς του αστικού χώρου, συνολικά και μέσα από αντιπροσωπευτικά παραδείγματα, εξειδικεύοντας για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης τα αποτελέσματα των προγραμμάτων αγροτικής και αστικής προσφυγικής αποκατάστασης που υλοποιήθηκαν σε όλη την επικράτεια.

Στην αρχή της ενότητας, με συνοπτικό και εποπτικό τρόπο, ο επι-

σκέπτης εισαγόταν στους βασικούς φορείς που ενεπλάκησαν στη διαδικασία προσφυγικής αποκατάστασης, καθώς και την περίοδο και το πεδίο δράσης τους (Λεοντίδου 1989: 154-155 και 203-204· Χαστάογλου 1997: 319-322):

- Την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) (1923-1930), η οποία διαδέχθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ) (1922-1923), το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως – τοπικές υπηρεσίες Πρόνοιας και το Υπουργείο Γεωργίας – Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας-Θράκης, που υλοποίησαν και επέπτευσαν το σχεδιασμό και την κατασκευή συνοικισμών και διαφορετικών τύπων κατοικιών.
- Τους οικοδομικούς συνεταιρισμούς προσφύγων μετά το 1927.
- Την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος (ΕΤΕ) (1925-1939) και την Υπηρεσία Διαχείρισης Ανταλλαγμάτων (ΥΔΑΜΚ) (1939-1957) που ήταν αρμόδιες για τη διαχείριση και αξιοποίηση της ανταλ-

λάξιμης περιουσίας.

Ο επισκέπτης εισαγόταν επίσης στους τέσσερις βασικούς τρόπους εγκατάστασης των προσφύγων και τα κυριότερα χαρακτηριστικά τους, τόσο όσον αφορά τη διαδικασία υλοποίησης όσο και τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του παραγόμενου χώρου (Λεοντίδου 1989: 205-219· Χαστάογλου 1997: 323-330):

- α) Τους κρατικούς συνοικισμούς οργανωμένες δόμησης της Πρόνοιας και της ΕΑΠ, με συνοπτικές διαδικασίες υλοποίησης, στοιχειώδη σχεδιασμό και κατασκευή μέσω ανάθεσης εργολαβίας μετά από μειοδοτικό διαγωνισμό.
 - β) Την αυτοστέγαση με οικοδομικούς συνεταιρισμούς, ιδιωτική οργανωμένη κατά ομάδες δόμηση υπό την εποπτεία της Πρόνοιας και κατασκευή είτε απευθείας από τους ιδιώτες με δάνειο είτε από εργολαβική εταιρεία.
 - γ) Την αυθόρμητη αυτοστέγαση, τους αυθαίρετους δηλαδή συνοικισμούς που συγκροτήθηκαν από τους ίδιους τους πρόσφυγες με ίδια μέσα και με την ανοχή των αρχών, κάτω από την πίεση της ανάγκης άμεσης εξεύρεσης στέγης κατά τη φάση προσωρινής εγκατάστασης.
 - δ) Την εγκατάσταση σε εγκαταλελειμμένες ανταλλάξιμες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες, όπως προαναφέρθηκε κυρίως στην Άνω Πόλη, αρχικά σε πολλές περιπτώσεις με αυθαίρετη κατάληψη, στη συνέχεια με μίσθωση ενός σπιτιού έναντι χαμηλού ενοικίου σε πολλές προσφυγικές οικογένειες και στα επόμενα χρόνια με αγορά, κατά κύριο λόγο μέσω πλειστηριασμών.
- Στη συνέχεια παρουσιάζονταν μέσα από χάρτες, αεροφωτογραφίες και πίνακες, οι προσφυγικοί συνοικι-

σμοί που δημιουργήθηκαν στη Θεσσαλονίκη, τα βασικά χαρακτηριστικά τους έτσι όπως συγκροτήθηκαν έως τις αρχές της δεκαετίας του 1930, καθώς και η χωρική εξέλιξή τους έως και τα τέλη του 20ού αιώνα. Με βάση την αποδελτίωση και το συσχετισμό των στοιχείων από την έρευνα των Μαραβελάκη και Βακαλόπουλου (1955), η οποία βασίστηκε στις αναλυτικές καταστάσεις του Ιουλίου 1926 του Γεωργικού γραφείου Θεσσαλονίκης, και από το *Μέγα Οδηγό Θεσσαλονίκης και Περιχώρων 1932-33*, δημιουργήθηκε ένα δίκτυο 126 αστικών, ημι-αγροτικών και αγροτικών οικισμών, εκ των οποίων:

- 65 αγροτικοί και ημι-αγροτικοί οικισμοί στην περιφέρεια και στην ευρύτερη περιοχή της πόλης
- 61 αστικοί και περιαστικοί/ημι-αγροτικοί συνοικισμοί σε άμεση γειτνίαση με την πόλη και στην περιαστική ζώνη.

Η αποδελτίωση των στοιχείων της έρευνας των Μαραβελάκη και Βακαλόπουλου (1955) οπτικοποιήθηκε σ' έναν χάρτη με τη χρήση GIS, στον οποίο εντοπίστηκαν και αποτυπώθηκαν οι 75 αγροτικοί και περιαστικοί/ημι-αγροτικοί αναφερόμενοι οικισμοί, καθένας από τους οποίους έφερε αριθμό που παρέπεμπε σε αναλυτική λίστα-υπόμνημα (Εικόνα 3). Η λίστα περιλάμβανε τον αριθμό των προσφυγικών οικογενειών που εγκαταστάθηκαν σε καθέναν από αυτούς, τους τύπους προέλευσής τους, όπως και το δήμο στον οποίο ανήκουν σήμερα και τυχόν σημερινή ονομασία στις περιπτώσεις που έχει αλλάξει. Στο χάρτη αποτυπώνονταν επίσης τα όρια του σημερινού πολεοδομικού συγκροτήματος, καθώς και αυτά της πόλης πριν το 1922, ώστε να γίνει αντιληπτή η επίδραση του προσφυγικού εποικισμού τόσο στην

επέκταση της πόλης προς όλες τις κατευθύνσεις, όσο και στην ανάπτυξη της ενδοχώρας της.

Ένας γερμανικός στρατιωτικός χάρτης αποτύπωσης του 1928-1930, κλίμακας 1:20.000, που αποτελεί σημαντικό χαρτογραφικό ντοκουμέντο της ΕΚΕΠΠ-ΕΚΕΧ-ΧΑΚ-Εθνικής Χαρτοθήκης για τη μορφή της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης και φέρει τα τοπωνύμια των συνοικιών της πόλης και της ευρύτερης περιοχής, αποτέλεσε το υπόβαθρο για την οριοθέτηση των αστικών και περιαστικών προσφυγικών συνοικισμών, σε συνδυασμό με στοιχεία που αντλήθηκαν από τη βιβλιογραφία.

Στη συνέχεια, μέσα από εξελικτικά αποσπάσματα αεροφωτογραφιών του 1945, του 1960 και του 1999, παρουσιάζονταν η ανάπτυξη και οι μετασηματισμοί των αστικών και περιαστικών προσφυγικών συνοικισμών, από την αρχική μορφή τους έως τα τέλη του 20ού αιώνα. Οι αεροφωτογραφίες συνοδεύονταν από πίνακες που περιλάμβαναν συνοπτικά τις πληροφορίες που αποδελτιώθηκαν από το *Μέγα Οδηγό Θεσσαλονίκης και Περιχώρων 1932-33*, και πάλι σε συνδυασμό με στοιχεία που αντλήθηκαν από τη βιβλιογραφία, σχετικά με τα βασικά χαρακτηριστικά 60 προσφυγικών συνοικισμών: το όνομα, τη χρονολογία ίδρυσης/κατασκευής, τη χωροθέτηση (σε σχέση με γεωγραφικά χαρακτηριστικά, οδούς, τοπόσημα, άλλους συνοικισμούς), τον φορέα κατασκευής, τον πληθυσμό, την καταγωγή και το προφίλ των κατοίκων, τον κοινωνικό εξοπλισμό, τις υποδομές, το εμπόριο και την παροχή υπηρεσιών (είδη και αριθμός καταστημάτων και επαγγελματικών χώρων), και άλλες διαθέσιμες πληροφορίες (χαρακτήρας, φυσικό περιβάλλον και παρουσία πρασίνου, είδος σπιτιών, συνθήκες διαβίωσης κ.ά.).

Τελευταίο τμήμα της ενότητας αποτελούσε η παρουσίαση τεσσάρων αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων απ' όλα τα είδη μηχανισμών πρόσβασης σε στέγη, μέσα από σύντομο κείμενο, εξελικτικά αποσπάσματα αεροφωτογραφιών από τη μεσοπολεμική ή την πρώτη μεταπολεμική περίοδο έως και σήμερα εστιασμένα στον υπό μελέτη συνοικισμό, σχέδια του συνοικισμού και των προσφυγικών σπιτιών, καθώς και αρχεακό ή/και σύγχρονο φωτογραφικό υλικό. Τα παραδείγματα αυτά ήταν:

- Η Τούμπα (Άνω και Κάτω), που δημιουργήθηκε μεταξύ 1923-1938 από την Πρόνοια με συνδρομή της ΕΑΠ εφαρμόζοντας διάφορους τύπους προσφυγικών σπιτιών, αλλά και το σύστημα της αυτοστέγασης, και αποτελούσε το μεγαλύτερο συνοικισμό της πόλης (Εικόνα 4).
- Η Καλαμαριά, που αποτελούσε ουσιαστικά ένα μωσαϊκό προσφυγικών συνοικισμών, κρατικών από την Πρόνοια και την ΕΑΠ και συνεταιριστικών, η κατασκευή των οποίων ξεκίνησε το 1925 και συνεχίστηκε στη δεκαετία του 1930, εφαρμόζοντας πολλά συστήματα δόμησης και ποικίλους τύπους συλλογικών και ατομικών κατοικιών, καθώς και με το σύστημα της αυτοστέγασης μέχρι και τη δεκαετία του 1950.

Η παρουσίαση των δύο αυτών παραδειγμάτων πλαισιωνόταν από σχέδια των προτεινόμενων βασικών τύπων προσφυγικών αγροτικών και αστικών κατοικιών της ΕΑΠ, όπως και ανασχεδιασμένα αντιπροσωπευτικά δείγματα τριών τύπων που χρησιμοποιήθηκαν στους συνοικισμούς αυτούς και αποτελούσαν παραλλαγές βασικών τύπων της ΕΑΠ.

- Οι 40 Εκκλησιές, ένας από τους δέκα συνοικισμούς που δημι-

ουργήθηκαν με τη διαδικασία της αυτοστέγασης με οικοδομικούς συνεταιρισμούς, που ανοικοδομήθηκε βάσει σχεδίου το οποίο υπογράφει το 1928 ο Γεώργιος Καμπανέλλος, όπως και το μεγαλύτερο αριθμό από τις οικοδομικές άδειες που εκδόθηκαν έως και τα τέλη της δεκαετίας του 1930.

- Η Άνω Πόλη, που συνδυάζει τόσο την εγκατάσταση σε ανταλλάξιμες μουσουλμανικές ιδιοκτησίες, σπίτια και οικόπεδα, αλλά και σε αδόμητες εκτάσεις που κατατιμήθηκαν, οικοπεδοποιήθηκαν και παραχωρήθηκαν από την πολιτεία, όσο και την εκτεταμένη αυθόρμητη αυτοστέγαση σε σπίτια που έχτισαν οι πρόσφυγες σε ελεύθερους χώρους, καθώς και σε δημόσιες αδόμητες εκτάσεις εκατέρωθεν του τείχους ή και σε επαφή με αυτό (τα «καστρόπληκτα» όπως αποκαλέστηκαν στη δεκαετία του 1980), οδηγώντας σε πυκνωση του αστικού ιστού (Εικόνα 5).

Η παρουσίαση της περίπτωσης της Άνω Πόλης ολοκληρωνόταν με τρεις αντιπροσωπευτικές ιστορίες ανταλλάξιμων μουσουλμανικών ακινήτων παραδο-

σιακής αρχιτεκτονικής, τα οποία παραχωρήθηκαν σε πρόσφυγες, δέχτηκαν σημαντικές προσθήκες και αλλοιώσεις της αρχικής μορφής τους, και στην πορεία χαρακτηρίστηκαν ως διατηρήτέα και αποκαταστάθηκαν είτε από απογόνους των αρχικών προσφυγικών οικογενειών είτε από δημόσιο φορέα.

Η ενότητα αυτή τεκμηρίωσε και ανέδειξε το γεγονός ότι τα προγράμματα προσφυγικής αποκατάστασης στη Θεσσαλονίκη ισοδυναμούσαν ουσιαστικά με μια τεράστια οικιστική επέκταση, η οποία ανέτρεψε τον προβλεπόμενο συνολικό σχεδιασμό της μελλοντικής ανάπτυξης της βάσει του σχεδίου Hébrard και επηρέασε καθοριστικά τη δομή και τη μορφή της μεσοπολεμικής πόλης, η οποία με την έλευση και τη σταδιακή ενσωμάτωση των προσφύγων αναγεννήθηκε χωρικά, κοινωνικά και οικονομικά. Η στεγαστική πολιτική που υιοθετήθηκε αποτέλεσε μεν το πρώτο μεγάλο πρόγραμμα παροχής κοινωνικής κατοικίας, αλλά είχε ως επακόλουθο τη δημιουργία νέων κοινωνικοοικονομικών χωρικών διαχωρισμών, οι οποίοι όμως ανατράπηκαν σε σημαντικό βαθμό με την ομογενοποιημένη μεταπολεμική ανάπτυξη μέσω

του συστήματος της αντιπαροχής, εντάσσοντας πλέον τους προσφυγικούς συνοικισμούς στον ομοιόμορφο, συμπαγή και πυκνοδομημένο ιστό των αστικών πολυκατοικιών.

Βιβλιογραφία

- Λεοντίδου, Λ. (1989) *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*. Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ.
- Μαραβελάκης, Μ. και Βακαλόπουλος, Α. (1955) *Αι προσφυγικά εγκαταστάσεις εν τη περιοχή Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών-ΙΜΧΑ.
- Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων 1932-33. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Μετοχικής Εκδοτικής Εταιρίας, Τύποις Μ. Τριανταφύλλου & Σία.
- Χαστάογλου, Β. (1997) «Η προσφυγική εγκατάσταση και ο βίαιος μετασχηματισμός του αστικού χώρου στη Θεσσαλονίκη, 1922-1930», στα Πρακτικά συμποσίου *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγοπόλεις στην Ελλάδα* (σ. 315-340). Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας.